בתוך ראשית התחיה

זכרונות וכתבים מימי "חובבי ציון" ברוסיה

מאת

יהודה אפל

תל-אביב, תרצ"ו

הגרש"מ *.

בפעם הראשונה ראיתי את פני הגאון ר' ש מ ו א ל מ ו ה ל י ב ר בסוף קיץ תרמ"ג, כשבא אז לוילנה והתאכסן במלון מיכליבסקי. הרש"י פין שלח על ידי איזו שליחות־דברים אליו ובחדרו מצאתי את הדיין הרב ר' אליעזר קלינברג מוילנה יושב ומשוחח אתו.

את שם העילוי מגלובוקה שמעתי מכבר ופעולותיו של הרב הביאליסטוקי בעד ישוב א"י גם כן לא נכחדו ממני. אבל את פניו עוד לא ראיתי – והנה לפני פנים אצילים, בעל קומה זקופה עם זקן שחור, עינים נוצצות מאירות, מפיקות חכמה, רוך ונועם. מליו ספורות ובנחת נשמעין – מושיט לי את ידו מרחוק ואינו מניח לי להתקרב אליו **.

הגרש"מ העיר למוסר את אזני הדיין על שאיננו מעורר בדרשותיו את קהל שומעיו לישוב ארץ הקדושה (מ"מ ומו"ץ לא היה בעת ההיא בוילנה וביומי דשבתות כבדו הגבאים את ר"א הדיין לדרוש מעל הבימה).

הדיין השיב, כי הוא בעצמו איננו מתנגד חלילה לרעיון הישוב, וזה האות כי בנו החתן הנהו גם כן חבר לאגודת

---

* הידיעות הנרשמות פה הן לא מפי השמועה או עפ"י מכתבים, כי אם מאלו שהיתה לי נגיעה ישרה אליהן.

** במשך שנים התבוננתי על אופן נתינת או החזרת־שלום שלו, כי זה היה מפני החשש שלא להתקרב לנשיקת־פה.

„אוהבי ציון" בוילנה והוא איננו מוחה בו; ואולם לדרוש מעל הבימה בדבר ישוב ארץ־ישראל אי אפשר לו, פשוט מפני שכל הסביבה מתנגדת לרעיון זה. על זה התרגז מעט הגרש"מ והוכיח אותו בדברים אלה: „מר, הלא דיין ומו"ץ הוא בוילנה ועליו החובה להורות לעם את הדרך ילך בה ולא להיות נהוג ונפעל מזולתו. – אנכי, כשהציעו לפני כסא הרבנות בביאליסטוק, התניתי תנאי מפורש, כי עבודתי לציון תהי בלי שום מפריע מצד מי שהוא, כי אמנם אם הרב יהיה תלוי בדעת אחרים, אז אוי ואבוי להעדה שאין לה ראש ומנהיג..."

ר"א הדיין התקשה ליישב, כי אינו דומה כסא הרבנות בביאליסטוק להדיינות או ההוראה בוילנה, ואמנם גם אנכי מצאתי הבדל גדול, ובמחשבתי השויתי ערך הגרש"מ לעומת אלה המו"צ ודומ"צ בעלי החזקה והירשים, אשר דרכם בקודש ובחול לא היה נכחד ממנו...

וביותר גדל ערכו בעיני אחר אספת קטוביץ, ששמה חלקו את המשרות על פי הבחירה: את הר"ר פינסקר לראש ההנהגה, את יסינובסקי, מאירסון ושפ"ר בוורשה לחברי ועד הפועל, הרש"י פין בוילנה (שלא בפניו) וק"ז ויסוצקי במוסקבה לגזברים, ולרב־גאון זה, שכתת את רגליו ונסע על הוצאות עצמו לחוץ־לארץ וגם עלתה בידו לרכוש לציון את האוצר הגדול, את הנדיב המסתתר – לא נפלה שום משרה בחלקו. אר"ז היה מלא תרעומות על שלא בחרו בו, ואחד מגדולי הרבנים שהשתתף באספה זו ולא בחרו בו נהפך אחר־כך מאוהב לאויב. ורק הגאון ר' שמואל מוהליבר נשאר בתור איש־צבא פשוט בתוך המחנה לעבוד עבודת עמו בלי עיפות וליאות, ולעבודתו זו הקדיש והקריב את כל

מרצו וכחותיו, כי היתה לו למגמה ותכלית חייו בזה ובבא; מצות ישוב ארץ־ישראל היתה שקולה בעיניו ממש כנגד כל המצוות שבתורה בלי כל מליצה והגזמה, כי עיני רוחו היו צופיות למרחוק וחזה את התכלית הנרצה, ועל כן לא עצרו אותו שום מניעות ועכובים אם אך יכול היה להביא תועלת לרעיון הנשגב. ככה היתה רבה השתחפותו בהיתר העבודה בשנת השמיטה.

בסוף קיץ תרמ"ח שב הגרש"מ מליבוי שהתמהמה שם לרגלי מצב בריאותו ויעבור דרך וילנה וישב אתנו ימים אחדים*,

---

* בכלל היה קשר מכתבים תמידי בין הגאון רש"מ ובין חו"צ שבוילנה, והנני מעתיק פה מכתב אחד ששלח הגרש"מ לחו"צ בוילנה וזה לשונו:

בעוה"י כ"ח כסלו תרנ"ז

כבוד ידידי הנכבדים והנעלים אוהבי עמם וארצם ועוסקים בישוב א"י „חובבי ציון" בעיר וילנא יע"א.

שמעתי כי נתאספתם לחבב את רעיונו הקדוש „ישוב ארץ ישראל" על בני עירכם, ובהזכירכם לפניהם את זכרונות ימים עברו, ימי הנוכה, תעבירו לפניהם את כל הנעשה בארצנו הקדושה בהוה ותקותם לעתיד. והנני מברך אתכם מעומק לבבי כי יופיע ה' על עצתכם ותצליחו במעשיכם לטובת עמנו וארצנו.

ומדי הזכירי את שם רעיונו עצור במלים לא אוכל מלהביע שמחתי הגדולה למראה הצעדים הגדולים שהישוב הקדוש עושה לעינינו, הנני שמח לא רק על ההוה, אשר לא פללנוהו מראש בנשתנו לפני חמש עשרה שנה אל עבודתנו הכללית, אך ביותר שאת על העתיד הגדול שאותותיו הנני רואה בישוב הרך העולה לעינינו. הנני רואה, חובבים נכבדים, את כל הנעשה בארץ קדשנו ובארצות הגולה וקול הנביא ודברי רבי אבא ואמרי הרמב"ן יצלצלו באוני וממלאים את לבי תקוה עצומה, כי קרוב היום

ובעת ההיא היה פרוד הדעות בקובנה בין חובבי ציון הזקנים, שהחזיקו בהחלטות קטוביץ לשלוח את כל הכסף הנאסף להגזבר הכללי, ובין הצעירים, שחפצו להחזיק את הכסף בידם כדי ליסד מושבה מיוחדה בשם „קובנה".

ויתיעץ הגרש"מ עם הרשי"פ, ויחדו נסענו שנינו לקובנה לפשר בין המריבים ולאחד את הנפרדים. קוינו כי הוא יפעל

שבל מין האנושי מצפה לו מאז ועד עתה! קרוב היום שהבטחות נביאינו תקוימנה וגם השלום יתנוסס על הרי ציון ותחת כנפיו יחסיון כל בני איש. והישוב הקדוש הוא נותן אותותיו על הדבר הגדול הזה.

מה נאמנו אמרי הרמב"ן ז"ל האומר: וכן מה שאמר בכאן ושממו עליה אויביכם היא בשורה טובה המבשרת בכל הגלויות שאין ארצנו מקבלת את אויבינו וגם זו ראי' גדולה והבטחה לנו כי לא תמצא בכל הישוב ארץ אשר היא טובה ורחבה ואשר היא היתה נושבת מעולם והיא חרבה כמוה. כי מאז יצאנו ממנה לא קבלה אומה ולשון וכלם משתדלים להושיבה ואין לאל ידם. עכ"ל בפי בחוקותי.

עפ"י דבריו אלה מבוארים היטב דברי הנביא: „ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעם ישראל כי קרבו לבוא. ר"ל בני ישראל קרבו לבוא אל ארצם וישאו הריה את פריה ועל זה אמר רבי אבא סנהדרין צ"ח „אין לך קץ מגולה יותר מזה, שנאמר ואתם הרי ישראל וגומר, וכפרש"י, כשתתן א"י את פרותיה בעין יפה אין קץ מגולה יותר". ומי ראה את א"י נותנת פרותיה לעם ישראל? לא אבותינו ואבות אבותינו זה כאלפים שנה כי אם אנחנו ובנינו. וכל מה שתוסיף ארצנו לתת פרותיה כן יקרב הקץ המגולה הזה. ולכן לדעתי, כל איש ישראל המאמין באחרית עמנו מחויב בכל מה שביכלתו, באונו ובהונו להשתתף ב„ישוב ארץ ישראל" ולהשתדל כי תרבינה.

על הזקנים ואנכי על הצעירים—ואולי יעלה בידינו להשלים ביניהם.

קבלת הפנים על ידי טובי החובבים שמה היתה נהדרה מאד. המון רב בא לבית הנחיבות לקדם בברכת־שלום את פני הגרש"מ, ובאותו יום בקרנו בלוית הרא"ב וואלף את הגאון ר' יצחק אלחנן ספקטור במעון הקיץ שלו, ושם עלה בהסכם כלנו לקרוא למוצש"ק אספה רבה מנכבדי קובנה לבית הרב בתוך העיר. על יסוד הסכמה זו שלחה ההנהגה כרטיסי־קריאה לנכבדי העיר ותזמינם לבוא במוצש"ק לבית הרב ושמה גם לערוך קבלת־פנים להאורח הנכבד הגאון ר' שמואל מוהליבר מביאליסטוק.

נושאי הכרטיסים יצאו דחופים ומבוהלים, וגם בעלי „הלשכה" הידועה לא נחו ולא שקטו, ועל ידי פתויים ואיומים שונים, כי עיר קובנה היא עיר מבצר וכל האספה שאינה מאושרה אסורה היא וכדומה, — עלתה להם להטיל פחד גדול על הגאון ר' יצחק אלחנן, וביום הששי שלח את השמש להודיע לא"ב וואלף ולהגרש"מ,

---

המושבות בארץ קדשנו וירבו העובדים על הרי ישראל וההרים ישאו פרותיהם ויטפו ההרים עסיס, וכאשר תקוים בנו נבואת הנביא בראשיתה: „והי' השרון לנוה צאן וגומר ובנו בתים וישבו ונטעו כרמים ואכלו פריים" תקוים גם אחריתה: „ואב ושלה ירעו כאחד ואריה כבקר יאכל תבן לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי" (ישעי' ס"ה).

ואתם ברוכי ד' העוסקים במצוה הגדולה הזאת יאמץ רוחכם ותחוקנה ידיכם גם לימים הבאים לפעול ולעשות לטובת עמנו וארצנו בהוה ובעתיד! והבוחר בציון יברכהו בכל טוב סלה ונזכה לראות בשובת בנים לגבולם ו„נרות הנבה" יאירו מעל הר המוריה וכבוד ד' עלינו יזרח!

אוהבכם אוהבכם בלו"נ דו"ש ומוקירכם למאד

שמואל בהרב מוהרי"ל מאהליווער

כי האספה אי אפשר בשום אופן שתתקיים במעונו מפני ה י ר א ה.

השטן נצח, והחובבים כבשו את פניהם בקרקע. נסינו לבוא עוד פעם להרב דמתא ולבקשו, כי יסכים לקרוא את האספה בביתו כפי שהוחלט, אבל הוא החל לבכות ולבקש פשוט רחמים מאתנו לוותר על האספה ב ב י ת ו, וסוף כל סוף החלטנו והלכנו לבית המלון של גורפינקל ששם התאכסן הגרש"מ. שם היתה האספה שלנו, שמה התרגזנו ונוציא את כל רוחנו, ואחרי רוב דברים ומו"מ ושקלא וטריא כנהוג, ואחרי שהמורה אריה ליב הורביץ (אחר כך בפתח תקוה) השתטח מלא קומתו על הרצפה לפני הדלת, כדי לעצור בעד אלה שמפני השעה המאוחרת חפצו לשוב הביתה לפני גמר האספה – עלה בידינו, לשמחת לב כלנו, להשכין את השלום בין שני הזרמים.

למחרתו בא השמש בהזמנה מאת הגאון ר' יצחק אלחנן להגרש"מ, כי יואיל לבוא אליו לארוחת הצהרים.

הגרש"מ, שבלבו פנימה התרעם על הגאון ר' יצחק אלחנן ששמע לקול מלחשים, ענה להשמש ואמר:

– שמש, לך ואמור להרב, כי לא אוכל לבוא אליו לאכול ארוחת הצהרים מפני ש ה נ נ י מ ת י ר א, פ ן י ה י ה מ ו כ ר ח גם ב ז ה ל ח ז ו ר מ ד ב ו ר ו – ופה לא יכינו בעדי כלום ואשאר בלי סעודה...

ואולם בכל זאת לפני נסיעתו הלך להפרד מהגריא"ס וגלויתי גם אני אליו, כשבאנו להגריא"ס, החל הוא לבקש סליחה ומחילה והתנצל כי לא יכול עשות אחרת, אבל הגרש"מ העירו למוסר ואמר לו: יחדל נא הרב מזה, הן ברכהו ה' כי יוכל

עמוד בלי משען, ולמה לו האפוטרופסים האלה, השמים אותו ואת כלנו לחרפה ולשנינה — יחדל נא להבא מזה...

*

בחודש מנחם אב תרמ"ט היתה אספה כללית בוילנה, שאליה נאספו ובאו ארבעים וחמשה איש שלוחים מעשרים ושש עיר, ואחרי שקלא וטריא כשלשה ימים הוסכם לשנות סדר ההנהגה תחת פקודת שלשה גבאים ראשיים: הגרש"מ בביאליסטוק, הרשי"פ בוילנה ובמקום הד"ר פינסקר שהתפטר נמנה הר"א גרינברג באודיסה. לבד אלה נבחרו עוד חמשה גבאים יועצים לפנות אליהם בדברים הדורשים ישוב־הדעת, ונתקבלו הרבה החלטות חשובות, שכולן היו מכוונות לטובת הרחבת עבודת הישוב, ובתוכן גם לשלוח מלאכות לארץ ישראל, כדי להתבונן ולהכיר את המצב במושבות פנים אל פנים.

ההנהגה הראשית החדשה נגשה אל עבודתה בחשק נמרץ, ומיד אחר האספה החלה להתעסק בדבר משלוח המלאכות לא"י. הר"א גרינברג התנדב לסדר שיירא מתוך אנשים עשירים וכלם יחד יסעו בראשית קיץ תר"ג לתור ולחקור אחרי כל הדרוש לטובת הישוב, גם הגרש"מ הסכים להלוות אליו בשיירא זו, אבל בין כה וכה והנה קפצה רוגזה של דלטוריא על ראשי חובבי־ציון ובקורת נמרצה מצד הממשלה נעשתה ברוב ערי ליטה על העסקנים. ונוסף על הדלטוריא הנה נגלתה החברה המסותרה „נס ציונה" בוולוז'ין וכתבים רבים ירדו לגרדום. על פי הצעת הרשי"פ נסעתי אנכי לביאליסטוק כדי להתראות עם הגרש"מ ולהודיעו מכל אלה וגם להתיעץ עמו מה לענות לחוקרי הממשלה באופן שלא יסתור האחד את דברי השני.

באור ליום הששי שעה ארבע בלילה באתי אל ביתו. העירותיו משנתו והודעתיו מכל, ויחדו השלכנו חבילות־חבילות מכתבים וכתבים הנוגעים לחבת ציון אל התנור המוסק לאפית חלה לשבת.

לבי התפקע והתכווץ בקרבי למראה האותיות הפורחות מן הניר הבוער באש, אותיות שהיה בהן חומר יקר לתולדות תנועת התחיה בראשית שנות יצירתה.

את הכל השליך הרב לתוך האש ואך את החוזה בדבר עקרון* שם בכיסו בבגדיו בתקוה, כי־אם גם תהיה בקורת וחפוש בביתו, לא יעיזו למשמש ולחפש בכיסו.

*

בשנת תרנ"ג היה עלי לנסוע יחד עם המורשה מר יצחק ליב גולדברג אל האספה הכללית שהיתה ביום כ"ז תמוז באודיסה.

אנכי נסעתי יום אחד קודם, למען אוכל לסור אל הגרש"מ לשמוע חות דעתו בענינים שונים. הוא שמח מאד לבואי וגלה לפני מצוקת לבו:

בידו נמצא אז סך שלשת אלפים רו"כ בשטרי־ערך נדבת מר ברגמן מגרודנה, — כמובן עלתה לו זאת ביגיעה רבה — אך הלה התנה תנאי כפול, שהכסף הזה יהיה בתור קרן־קימת. הועד יקנה חלקת־אדמה בשביל להושיב עליה פועלים לעבדה ולשמרה, והמה ישלמו קימעא קימעא את מחיר האדמה במשך שנים, ומהכסף המושב יקנה הועד שוב אדמה וחוזר חלילה.

הגרש"מ פנה בדבר הזה אל הועד והוא דחה בשתי ידים את קבלת הכסף בתנאים כאלה שאין לו הרשות על פי החוק

* החוזה הזה נדפס ב"יסוד המעלה" לברילי.

למלאות אחריהם, ומה יעשה כיום? האם ישיב את הסך שלשת אלפים רו"כ חזרה להמנדב? והדבר הזה העציב את רוחו.

אנכי נסיתי להרגיעהו בתקוה למצוא עצה לזה. שלחתי תלגרמה למר יצחק ליב גולדברג בוילנה, שגם הוא בנסיעתו לאודיסה יַעֲשה קפנדריה דרך ביאליסטוק. וכשבא מר גולדברג ספרתי לו את כל הענין, והוא בתור איש המעשה, כשבא לפני הגרש"מ, הציע לפניו למסור לו את הכסף והוא יסדר הכל על צד היותר טוב.

הגרש"מ שמח על המקרה, ומיד הוציא מארונו חבילת שטרי־ערך על סך ג' אלפים רו"כ ומסרן לידי מר גודלברג. והלה, תיכף כשהרגיש את החבילה בידו, ברך את הגרש"מ ברכת הפרידה — ואינגו.

כשנפרדתי מאת הגרש"מ אמר אלי: הייתי נמהר במעשי. ידעתי כי לא כן יַעֲשה, אבל מרגיש אנכי כי עת לעשות. ואתה עמוד נא על המשמר שם באודיסה לבל יעווחו את הישרה.

וכאשר פתח ביום כ"ז תמוז בשעה 8 וחצי היו"ר מר גריגברג את האספה וערך לפני הנאספים את תוכן החשבון הכללי, הודיע בין יתר דבריו, שנתקבלה ע"י הגרש"מ נדבת מר ברגמן מגרודנה סך 2735 רו"כ (3000 בשטרי ערך) לטובת הפועלים.

סתם, ולא זכר שום תנאי — שעל זה היו לו למר ברגמן טו"מ להגרש"מ. אבל הוא למרות מה שהיה לבו נוקפו, היה גם כן שבע רצון מן התוצאות, בהרגישו כי עת לעשות...

*

באספת דרוזגיניק בשנת תרנ"ג הוחלט ליסד מרכז רוחני לחובבי ציון שישא עליו את השם „מזרחי".

מטרתו היתה להשתדל להרחיב הפצת הרעיון ולהגדיל הכנסת החברה המקוימת על ידי רבוי חברים ונדבות זמניות ומקריות, לבוא בדברים עם העוסקים והמשתדלים בחבת ציון שבכל עיר ועיר ולרכוש פועלים חדשים, לחזק ידים רפות מהחברים הישנים וכן להשתדל ליסד אגודות בהערים, אשר עדיין לא לקחו חלק בפעולות חובבי ציון, לעורר את הפועלים לפעולה ולבקר את מעשיהם אם ממלאים המה את חובתם באמונה, וכמו־כן לבוא גם במו"מ עם האגודות השונות שבחוץ־לארץ.

באספה ההיא הייתי אנכי המזכיר, ועלי הוטל לערוך ולהכין הפרטיכלים וגם לערוך מכתב חוזר ולשלחם לכל האגודות מחו"צ, אחר כך נסעתי לביאליסטוק ועבדתי משך יותר מארבעה חדשים, כל העת הזאת הייתי כבן ביתו של הרב, יחדו עבדנו שעות אחדות בכל יום ויום, ובמשך העת ההיא הכרתי להוקיר אותו עוד יותר ויותר וערכו הלך וגדול בעיני מאד.

לרגל עבודתי בוילנה לסדר את גבית התרומה מהחברים הוכרחתי לעזוב לזמן קצר את עבודת ה„מזרחי" ולשוב לוילנה, ואחר כך שבתי לביאליסטוק ועבדתי שמה בקרבתו, עד שבא הרב יצחק ניסנבוים, שאותו מצאנו מוכשר להיות למזכיר ה„מזרחי".

ובשנת תרנ"ח, כאשר נתרחב פרוד הדעות של אחד־העם ומנשה מרגליות, עד כי שניהם התפטרו מהיות חברי הועד, נקראתי מאת מר סוכובולסקי בדיפישה תכופה לבוא לביאליסטוק, באתי ומצאתי מהומה בבית, הגרש"מ החולה והחלש מוכן לנסוע לאודיסה, כל ההפצרות והדבורים מבני ביתו ומקורביו לא הועילו לעכבו, גם הד"ר חזנוביץ אסר עליו לנסוע מפני מצב בריאותו שהיה רופף מאד, אבל כל אלה לא הניאו אותו מלקבל עליו

לנסוע דרך רחוקה כזו וטענה אחת בפיו: „הן שתי עיני הועד, שני עמודי התוך המה, האחד לגבי חוץ (הממשלה) והשני לגבי פנים ואיך יתקיים הועד בלעדם?" אנכי הרגעתי את רוחו הסוער, הוא ידע אותי כי כל דבר סתום לא נעלם ממני ואם אנכי אמרתי לו כי „את והב בסופה" ובמשך ימים יתפשרו מריבי הדעות — מצא מנוחה לנפשו וישאר בביתו.

ואחר הקונגרס הראשון היתה ועידה בימי כ"א—כ"ב מרחשון בביאליסטוק. אל הועידה נאספו 35 איש, — ליו"ר נבחר נבחר הגרש"מ. האספה נקראה בעיקר בשביל סדור העבודה הציונית ברוסיה והוחלט כי המרכז הרוחני יהיה גם להבא בביאליסטוק, וכה נשאר ה„מזרחי" בביאליסטוק תחת הנהגתו גם אחר הקונגרס והוא אחד את חובבי ציון והציונים, את החרדים ואת החפשים לעבוד שכם אחד את עבודת הלאום והארץ*.

---

* הר"י ניסנבוים בספרו „הדת והתחיה הלאומית" מוסר שיחה באה מאת הגרש"מ באספה זו, בערב הראשון, כאשר נתאספו הצירים בפעם הראשונה לבית הרב והוא קבל את פניהם בנאום של ברכה, בקש מהם שני דברים: לשבת כסויי ראש ולדבר ביהודית ולא ברוסית, אז קם על רגליו הד"ר כהן־ברנשטיין (שהיה גם כן בין הצירים), והוא חבוש כובע־שעיר לראשו ויאמר: את הדבר הראשון נעשה לכבודך, רבנו, ברצון רב, אם כי אגלי־זעה ירדו על פנינו, אבל את הדבר השני אין בידינו למלאות, פשוט בשביל שאין השפה היהודית מורגלת בפינו, הגרש"מ ענהו בשחוק על שפתיו: סלח נא ידידי הד"ר, לא בשבילי אני דורש את הדרישה הזאת, אנכי הנני מבין רוסית, אבל דרישתי היא בשביל טובת הענין, הלא יודעים אתם שמשה רבינו היה „כבד פה וכבד לשון". „כבד פה" פירושו ידוע, ו„כבד לשון" פירושו פשוט: כבד היה עליו לדבר מ צ ר י ת, בעשרות השנים שישב במדין שכח את השפה המצרית, ודוקא כבדות זו מעלה גדולה היתה לגאולה, כי אלמלי היה משה

דברן גדול ועוד בשפה השגורה בפיו, כי אז כבואו אל פרעה היה בוראי נושא נאומים נלהבים על ערך הצדק האנושי והחופש הלאומי וכו' עד שהיה שוכח את העיקר, את ג א ו ל ת י ש ר א ל, אולם מפני שהיה "כבד פה וכבד לשון" לכן בבואו אל פרעה לא האריך בדברים יתרים, אלא נגש ישר אל הענין: "שלח את עמי"... וכן אתם פה, סיים הרב, הנכם בולכם ב"ה דברנים טובים ואם עוד תדברו בשפה השגורה בפיכם, הגני מפחד כי נשמע פה נאומים מצויגים על ערך רעיוננו עד שנשכח את ה ע י ק ר, את יצירת הסתדרותנו וסדור העבודה, וע"כ דברו רק ב י ה ו ד י ת שאיננה שגורה כל כך בפיכם ולא נאריך בדברים יתרים... דברי הרב נתקבלו בתרועת־רצון, ושפת הועידה בבית הרב היתה — ב י ה ו ד י ת.